

LIETUVOS JŪRŲ MUZIEJUS – UNIKALUS KARINIO IR JŪRINIO PAVELDO OBJEKTAS

Dainius ELERTAS

Lietuvos jūrų muziejaus Laivybos istorijos skyriaus muziejininkas istorikas

1979 m. Lietuvos jūrų muziejus įsikūrė unikaliame karinio ir jūrinio paveldo objekte – Nerijos forte. Šiandien kito tokio karinio įtvirtinimo Lietuvoje neturime. Vienoje iš poternų įamžinta nedidelė karinė šios vietos praeitį menanti ekspozicija. Ją pagyvina garsinis siužetas, į vieną srautą suliejantis Kopgalio kaimo, Nerijos forto, Lietuvos jūrų muziejaus istorijos vingius. Nors apie Nerijos fortą rašyta lietuviškai ir vokiškai, daugeliui karinė bei jūrinė jo praeitis dar mažai žinoma.

Nerijos fortas buvo pastatytas Kopgalyje. Kopgalis – vakarinė įplaukos į Klaipėdos uostą dalis ir Kuršių nerijos galas. Kariniais įtvirtinimais Kopgalyje siekta apsaugoti Klaipėdos uostą nuo netikėto priešo įsiveržimo iš jūros pusės. Jie užkirto galimybę priešui išlaipinti desantą nerijoje ir pulti Klaipėdos miestą iš mažiau saugomos marių pusės.

Pati idėja Kuršių nerijos smaigalyje įkurdinti karinius nėra sena. Iki XVIII a. dėl menko puolimo technikos pajėgumo statyti nerijoje karinius įtvirtinimus buvo netikslinga. 1598 12 17 Klaipėdos pilies pareigūnas rašė Prūsijos hercogui, kad nuo labai aukšto kalno Smiltynėje (*Sandkrug*) priešams šaudyti į pilį būtų ne-naudinga, nes miesto puolimas iš marių pusės negalimas. Šūviai nesiektų taikinių kitoje marių pusėje. Taigi statyti gynybinius įtvirtinimus nerijos pusėje būtų beprasmiška.¹ Tobulėjant karybai grėsmė iš marių pusės augo. XVIII a. pradėta aptarinėti ir įgyvendinti karinių įtvirtinimų Kopgalyje idėja. 1719 07 29 generolų de Boldto ir de Briono pranešime Prūsijos karaliui siūloma įrengti įtvirtinimus uosto įplaukai ginti. Tam reikėję ant Vakarų rago (*Westerhaken*) pastatyti keturkampį

reduktą, jame įrengti bokštą, statinio viršūnėje – gairę laivams. Nurodoma, kad bokštas neturėtų būti didelis. Vakarų ragas esąs visai prie jūros ir jo nedengia Šiaurės ragas (*Norderhaken*). Tuo tarpu Šiaurės ragą nuo jūros dengia smėlio kalnai.² Jei Šiaurės ragas yra ir kituose šaltiniuose minimas XVIII a. pab. išnykęs iškyšulys netoli dabartinio švyturio, tai kur būta Vakarų rago? Į vakarus nuo šios vietos tyvuliavo marios ir kyšojo Kopgalis. Gal tai – Kopgalio karinių įtvirtinimų istorijos pradžia? Kuo baigėsi ši generolų akcija, nėra žinoma. Uosto įplaukos apsaugos idėja pasinaudota vėliau. 1782 m. S. Lilienthalis Kopgalyje suprojektavo medinį blokhauzą. Tai turėjo būti medinis penkiakampis statinys su vidiniu kiemu. Pastatas siaurėjo į viršų. Iš lauko pusės jo karkasą dengė apipjauti rąstai. Sienos protarpiais įtvirtinamos savotiškais kontraforsais – įkastais rąstais. Rąstais siūlyta dengti stogą. Ant jo – įrengti šaudymo aikštes. Parapete buvo numatoma pastatyti pabūklus, todėl jame suprojektuojamos šaudymo angos. Vėliau ši statinį rekomenduota apmūryti plytomis.³ Nėra žinoma, ar projektas buvo realizuotas. Apie karinių įtvirtinimų statybas XVIII a. pab. – XIX a. 1-ajame dešimtmetyje nieko nerašo ir Klaipėdos uostą plėtoję S. Lilienthalis ir H. K. Veitas. Jie neužfiksavo detaliame 1792–1802 m. Schroetterio sudarytame Kuršių nerijos žemėlapyje. Tačiau patikimų žinių apie kažkokius karinius darbus Kopgalyje XVIII a. paskutiniame dešimtmetyje – XIX a. pirmaisiais metais yra. 1802 03 10 karo ir domėnų tarėjo Müllerio ataskaitoje apie 1801 11 03 uragano pasekmes minimos kareivių konfiskuotos fašinos įtvirtinimams Kopgalyje įrengti.⁴

¹ LJM. MA. J-4: 290–296.

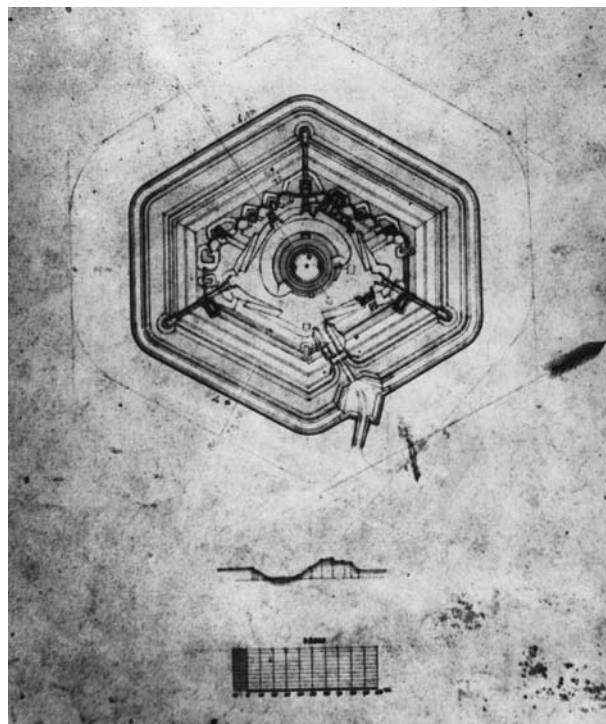
² LJM. MA. J-5: 118–120.

³ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda. Urbanistinė raida ir architektūra iki 1939 metų*. Vilnius, 1994, p. 35, 165; šio projekto mikrofilmas saugomas Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje, J. Tatorio fonde.

⁴ LJM. MA. J-7: 19–20.

Kariniai darbai nebuvo reikšmingi, nes jų pėdsakus nušlavė 1801 11 03 uraganas.

Pirmosios žinios apie užbaigtus karinius statinius Kopgalyje mus pasiekia iš Napoleono karų laikotarpio. 1807 m. Prūsija, patyrusi skaudų pralaimėjimą ir pažeminimą, tapo Prancūzijos sąjungininke. Klaipėdos uostas tapo paskutiniu Prūsijos monarchų prieglobsčiu. Prancūzai siekė užkirsti kelią Baltijoje pasirodžiusiam anglų laivynui išlaipinti desantą ar kitaip susisiekti su krantu. Jų raginami prūsai atnaujino ir išplėtė Klaipėdos uosto gynybinę sistemą. Buvo supilti pylimai bei iškasti apkasai ties Klaipėdos švyturiu, netoli Locų bokšto ir kt. Vienas atspirties taškų buvo įrengtas Kopgalyje. 1811–1812 m. generolo Bjorko pastangomis šiauriau dabartinio Lietuvos jūrų muziejaus buvo iškastas griovys ir supiltas redutas – pylimas. Darbus inicijavo prancūzų karinės valdžios atstovas Comprédonas.⁵ Jiems vadovavo prūsų artilerijos majoras von Fielbigas, majoras von Marckoffas, inžinierius kapitonas von Beebersteinas.⁶ 1809 m. Klaipėdos uosto ir miesto įtvirtinimų plane yra vėliau įklijuotas Pietų rago (Sudhaken) reduto piešinys. Tai stačiakampio formos pylimas su nedideliu praėjimu kiekvienos pylimo sienos viduryje. Jis apjuostas dvigubai platesniu nei pylimas grioviu.⁷ Egzistuoja ir kitas 1812 m. planas, kuriame šie įtvirtinimai vaizduojami kitaip: žvelgiant iš viršaus tai buvo marių pusėje laiptuotos formos pylimas, o priešingoje pusėje – dvi lygios sienos jungėsi stačiu kampu. Pylimas pavadintas „Redoute auf de Nehrung“. Šis planas svarbus nustatant šio įrenginio vietą. Kitame marių krante, ties Locų bokštu, esanti baterija plane žymima lygiai prieš jį.⁸ Architektas V. Šliogeris manė, kad įrenginio plano pokyčiai – rekonstrukcijos padarinys. Supilti ir sustvirtinti fašinomis smėlio pylimus nebuvo sudėtinga. H. K. Veitas rašė, kad 1821 m. iš reduto neliko nė žymės: „1812 m. išoriniame šios kopos smaigalyje ties O [ženklas pridėtame plane. Tai 1801 m. 3 kartus jūros pralaužta kopa – D. E.] buvo įrengtas redutas, tačiau dabar jis visiškai užpustytas.“⁹ Pagal įtvirtinimo apra-

Nerijos forto projektas, XIX a. Lietuvos jūrų muziejaus rinkinys

šymus ir planą galima manyti jį buvus pėstininkų šansu. 1831 m. J. E. Wutzke rašė apie karinių įtvirtinimų Kopgalyje ir ties švyturiu būtinybę. Jis teigė, kad dalis 1812 metų įtvirtinimų buvo dar išlikę.¹⁰

XIX a. vid. vykstant Vokietijos vienijimosi procesui ir konfrontuojant su Danija, Prancūzija, Austrija, kilo poreikis geriau apsaugoti uostus. Sparčiai besivystanti artilerija ėmė kelti grėsmę seno tipo įtvirtinimams ir iš vandens. Buvo statomi nauji ir pertvarkomi seni gynybiniai įrenginiai. Nuogaštauta ne veltui – karo metu Danija bandė blokuoti vokiškus Baltijos uostus. Prūsijos uostų militarizavimo procesas neaplenkė Klaipėdos uostamiesčio. Norėta ypač įtvirtinti Dangės žiotis, įplauką. 1864–1888 m. vyko Klaipėdos pilies (citadelės) poternų rekonstrukcija. Buvo numatyta įrengti kazematus, parako sandėlius. 1865 m. pradėta Nerijos forto (*Nehrungsfort*) statyba Kopgalyje. Tarpukariu jis vadintas ir Vilhelmo fortu (*Wilhemsfort*). V. Šliogeris nurodė, kad pradžioje buvo pastatytas kazematas,

⁵ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 35, 165.

⁶ Zembrickis, J. *Klaipėdos karališkojo Prūsijos jūrų ir prekybos miesto istorija*. Klaipėda, 2002, t. 1, p. 260.

⁷ LJM. p. m. 546.

⁸ Planą surado istorikas J. Tatoris.

⁹ Veit, H. K. Beschreibung des Memelschen Hafens und der daselbst angelegten Werke, nebst einem Situations Plane. Vom Herrn Hafenbau-Inspektor Veit in Memel. *Beträge zur Kunde Preussens*. Königsberg, 1821, Bd 11, S. 489.

¹⁰ Wutzke, J. E. Bemerkungen über die Entstehung und den gegenwertigen Zustand des Kurischen Haffs und der Nehrung und über den Hafen bis Memel. *Preussische Provinzial Blätter*. Kngsb., 1831, Bd 5, S. 228.

sumūrytos kitos patalpos. Kazematas turėjo šaudymo angas (vėliau jos užmūrytos). Planuose šis pastatas vadintas centriniu redutu. Tik jį pastačius formuoti pylimai. Darbų nespėta baigti iki prūsų-austrų karo pradžios. 1866 m. dar neįrengtas fortas buvo skubiai aprūpintas patrankomis. Žemyninei marių pakrantės gynybai pasinaudota Bomelsvitės kapinių pylimu. Jame buvo iškastos išpjovos ir pastatytos patrankos. Nuo pylimo iki marių prūsai iškasė šaulių apkasus. Prie marių įtvirtinimus užbaigė baterija. Visa tai kartojo XVIII a. rusų, XIX a. pr. prancūzų Klaipėdos gynybinės schemas idėjas. Po prūsų-austrų karo Koggalio forto statyba atnaujinta, tačiau vyko lėtai, su dideliais pertrūkiais. 1867–1872 m. priešingoje marių pusėje buvo statomas Miško fortas (*Plantagenfort*). 1871 m. po Vokietijos pergalės prieš Prancūziją susirūpinta užtikrinti visų Vokietijos uostų saugumą. 1873 m. Vokietijos vyriausybė pareikalavo baigti Baltijos uostų ir upės žiočių įtvirtinimą. Tais pačiais metais buvo galutinai įrengtas Miško fortas. Marių dugnu į Nerijos fortą nutiestas telegrafo kabelis užtikrino tiesioginį ryšį su miestu. 1875 m. Hoffmanno sudarytame jūrlapyje forte pažymėta telegrafo stotis. Kiti darbai Nerijos forte vyko iki 1890 m.¹¹ Kaip matome iš projektų ir planų, Kuršių marių įplauką galvota ginti keliais būdais: Nerijos ir Miško fortai priešų laivus galėjo apšaudyti jūroje bei įplaukoje, o jiems prasmukus pro molus kelią užtvirti turėjo užtvara. Buvo numatyta ties Nerijos fortu iki kito marių kranto pertempti grandinę, kuri priešų laivams trukdytų judėti tolyn link uosto. Šią sistemą galėjo sustiprinti ir minų užtvaros.¹²

Visa Nerijos forto dokumentacija dar neatrasta. Pirmojo Lietuvos jūrų muziejaus direktoriaus A. Každailio teigimu, prie jo Vokietijoje rastų forto brėžinių, planų, projektų nebuvo aprašymų ir kitų dokumentų. Kai kurie Nerijos forto statytojai ir projektuotojai pasirašė po brėžiniais. Projektų autorystė priskirtina šiems asmenims: 1868–1870 m. majorui inžinieriui Timmui, 1868 m. majorui Scholsui, 1870–1889 m. majorui Grünzeliui, 1877–1878 m. majorui inžinieriui Schmollerui, 1877 m. majorui artilerijos karinin-

kui Morgenrothui, vyresniajam leitenantui Stache'ui, generolui majorui von Eliesteriui, generolui majorui F. Frechnecke'ui, 1882 m. majorui inžinieriui Lancelle'ui, majorui artilerijos karininkui Broeckeriui, pulkininkui leitenantui ir tvirtovės inžinieriui Klesekeriui, karininkams Arnoldui ir Sabinskiui, 1886 m. inžinieriui inspektoriui Harnnhageniui, 1886–1887 m. majorui inžinieriui Prümui, 1889 m. kapitoniui inžinieriui Tappenui bei komendantui pulkininkui leitenantui Khnackui. Po išlikusiais projektais dažniausiai aptinkame majoro Grünzelio parašą.¹³ Mažai žinome ir apie karines struktūras, sudariusias Klaipėdos tvirtovės bei Nerijos forto įgulą. Nuo 1867 m. rugpjūčio 4 d. Klaipėdos tvirtovės įgulos pagrindas buvo keturios kuopos iš 41 Rytprūsių von Boyeno pėstininkų regimento trečiojo bataliono. Viena jo kuopa buvo įkurdinta Nerijos forte. Nuo 1870 m. liepos 20 iki 1888 m. Klaipėdoje buvo dislokuotos dvi tvirtovės artilerijos kuopos. 1888 m. sumažinus įgulos skaičių ir panaikinus įtvirtinto miesto statusą buvo išvesta 1 Pomeranijos pėstininkų artilerijos regimento 7-oji kuopa.¹⁴

Nerijos fortas – vienintelis išlikęs XIX a. pab. Rytprūsių įtvirtinimų statybos pavyzdys Lietuvoje. Jį sudaro vidinis šešiakampis 14 m. aukščio pylimas ir uždaro kiemo viduryje pastatytas [dabartinėje akvariumo vietoje – *D. E.*] 40 m skersmens apvalus 2 aukštų kazematas – centrinis redutas. Jame gyveno forto įgula. Redutas buvo apjuostas nedideliu grioveliu iš marių pusės, o iš jūros pusės pastato siena sustiprinta žemių pylimu. Jis turėjo uždara 20 m skersmens kiemą. Kieme buvo įrengtas šulinys su rankiniu siurbliu. Nuo jūros ši statinė dengė šiaurės vakarų išorinio pylimo dalis. Po vakarine jo dalimi buvo įrengtas parako sandėlis. Pylimo viršūnėje supilti 8 brustverai saugojo karijus nuo kulų. Šiaurės ir pietvakarių kampuose buvo įrengtos po vieną, o vakariniame kampe net dvi artilerijos pozicijos. Prie jų buvo sumūryti ir žemių sluoksniu apsaugoti sandėliai šaudmenims vienai kovos dienai. Viena iš jų įrengtas keltuvas turėjo tiekti šaudmenis tiesiai iš po pylimu buvusio sandėlio. 1877 m. iš jūros pusės ant pylimo buvo įrengtos aštuonios pozicijos pabūklams. Jos

¹¹ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 161–166; Baranauskas, M. Nuo tvirtovės iki Jūrų muziejaus-akvariumo. *Lietuvos žvejys*, 1980-01-19, p. 6; Das Plantage und das Nehrungsfort. *Memeler Dampfboot* (toliau – *M. D.*), 1986, No. 10, S. 147; Kurschat, H. *Das Buch vom Memeland*. Oldenburg, 1990, S. 302; V. Šliogerio žodinė informacija.

¹² LJM. p. m. 570, 573.

¹³ Planų mikrofilmui saugomi Lietuvos jūrų muziejaus archyve.

¹⁴ Beliebte Garnisonsstadt. *M. D.*, 1987, No. 5, S. 83–84.

leido apšaudyti marių įplauką ir jos prieigas jūroje. Fortą supo 2 m gylio griovys ir 12 m pločio fosa bei 45 m pločio glasis. Forto prieigas gynė iš po pylimo išsikišę trys šaulių kaponieriai. Jų sienos siekia net iki 1,5 m storio. Kaponieriai turi po 17 į visas puses nukreiptų ambrazūrų. Su vidiniu kiemu juos jungė trys poternos. Vienintelis kelias į fortą vedė pro iš forto apšaudomą glasį iki mažo supulto reduto prieš tiltą per fosą. Toliau jis suko trijų dalių tiltu. Pirmos dvi tilto dalys – medinės ir besiveržiant priešui turėjo būti padegtos, o trečioji buvo pakeliama. Užkertant kelią patekti ant pakeliamos tilto dalies vandeniui prie jos įrengtos metalinės grotos su aštriais kablais. Tiltą saugojo mūriniais brustverais apsupta ginklų (išpuolių) aikštelė, pro kurios ambrazūras gynėjai galėjo saugiai apšaudyti tilto prieigas. Už aikštelės atvėrus storo plieno lakštų vartus tuneliu po pylimu – „kaklo poterna“ buvo patenkama į vidinį kiemą. Forto kieme ties šiaurės rytų poterna buvo įrengtas dar vienas šulinys. Forto šlaitai buvo apželdinti dygionimis gudobelėmis (*Crataegus maeracantha*).¹⁵ Jau 1866 m. Kopgalio kaime pylimų meistro sklype buvo pastatytas fachverkinis namas. Šis tarnautojas galėjo būti atsakingas už forto pylimų formavimą.¹⁶ Jiems pilti turbūt buvo panaudotos iš burlaivių iškrauto balasto sankaupos, nes pastačius fortą išnyko iš jo supiltas kalnas. Pylimai buvo stiprinami velėna, želdiniais.¹⁷ Jiems auginti šiauriau forto buvo užsėtas nedidelis sklypas. 1872 m. fortui, be minėtos sodybos, sodinukų plantacijos, priklausė dar du sklypai. Jam priskirtas ir piečiau forto stovėjęs barakas. Gal barake gyveno fortą statę darbininkai?¹⁸ Forto atsiradimas keitė Kopgalio kraštovaizdį. Jis prisidėjo prie šio kaimo infrastruktūros plėtros. Tuo metu buvo įrengtas ir nedidelis uostelis – kelios prieplaukėlės marių pakrantėje. Vienoje iš prieplaukų buvo įrengtos nedidelės medinės gervės krovos darbams. Naujomis krantinėmis naudojosi ne tik kariai, bet ir žvejai.¹⁹

XIX a. vidurio – antrosios pusės Klaipėdos gynybinės sistemos likimą nulėmė sparti artilerijos raida.

1885 m. rudenį prie Rasytės buvo supilti pylimai, analogiški Nerijos ir Miško fortų įtvirtinimams. Juos apšaudė naujomis patrankomis ginkluoti vokiečių karo laivai. Buvo nustatyta, kad Nerijos ir Miško fortų pylimai uosto gynybai nebetinkami. Sviediniai smigdavo iki šešių metrų gylio ir sprogdami išrausdavo milžiniškas duobes. Bandymas pademonstravo ypatingą naujos jūrų artilerijos tikslumą banguotoje jūroje.²⁰ Po jo Klaipėdos pilies poternose pradėtos sandėliuoti degiosios medžiagos, žibalas. Pilies teritorijoje leista kurti pramonės objektams. 1888 m. išsprogdintas Miško fortas. Jo vietoje buvo įrengtas stadionas, dalis išlikusių patalpų naudotos sandėliavimui. 1897 m. atėjo eilė Nerijos fortui. Patrankos buvo demontuotos. Forto patalpas kariai perdavė civilinėms reikmėms. Jose įsirengė sandėlius Uosto valdyba ir Kopų prižiūrėtojai.²¹ Centriniam redute buvo apgyvendinami samdyti darbininkai.²² Karo tikslais fortas panaudotas 1915 m. žiemą. Klaipėdą užėmus rusų armijai, kelias dienas čia buvo įsikūrę vokiečių stebėtojai, o dalis miestiečių jame saugojosi nuo siautėjančių rusų karių. Po kelių dienų, vokiečių kariuomenei išstūmus rusus, gyvenimas grįžo į savo vėžes.

Net priklausydamas kareiviams Nerijos fortas buvo atviras civilių reikmėms. Augant atokiam nuo pradinių mokyklų Kopgalio kaimui, valdžia pasirūpino forte įsteigti liaudies mokyklą. 1871 m. iš 53 Kopgalio gyventojų net 18 buvo beraščiai.²³ Nuo 1879 m. iki 1900 m. viename forto kazemate veikė Kopgalio (*Suderspitze*) kaimo mokykla. Joje mokytojavo puskarininkis forto sandėlio feldfelis Albertas Hannemannas. Vienu metu jis ėjo ir tvirtovės komandanto pareigas. Prieš pradėdamas mokytojauti A. Hannemannas šešias savaites lankė kursus Karalienės (į rytus nuo dabartinio Černiachovsko) mokytojų seminarijoje. Čia buvo dėstoma ir lietuvių kalba. Po egzaminų jis gavo teisę mokytojauti kaimo mokyklose. A. Bezenbergeris teigė, kad puskarininkis A. Hannemannas, vienu metu

¹⁵ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 166; Každailis, A., Šliogeris, V. Kopgalio tvirtovė. *Mokslas ir gyvenimas*, 1973, Nr. 8, p. 50–51; Šliogeris, A., Šliogierienė, L. Kultūros vertybės (Nerijos, vad. Kopgalio, fortas) pagrindinis dosjė. Vilnius, 1996, p. 135; LJM saugomų forto brėžinių mikrofilmai.

¹⁶ LJM. p. m. 571.

¹⁷ Elertas, D. *Kopgalis*. Klaipėda, 2002, p. 61.

¹⁸ LJM. p. m. 572.

¹⁹ Elertas, D. *Kopgalis...*, p. 21–23.

²⁰ Die Alten Forts. *M. D.*, 1985, No. 11, S. 169–170.

²¹ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 166.

²² Ten pat; Elertienė, B. Žvilgsnis į Kopgalio praeitį. *Tarybinė Klaipėda*, 1978-02-04.

²³ Baranauskas, M. Buvęs Kopgalio kaimas. *Lietuvos žvejys*, 1980, Nr. 17, p. 9.

ėjęs komendanto, puskarininkio, mokytojo pareigas, buvo geras pedagogas. 1897 m. puskarininkis, atsidėjęs karo tarnybos, atsidėjo mokytojavimui. Klai-pėdos dienraštis „Memeler Dampfboot“ jį apibūdino kaip pastoviausią, pareigingiausią pedagogą. 1900 m. Kopgalio kaimo mokykla perkelta į kaimą. Tuo metu šioje mokykloje mokėsi septyni vaikai.²⁴

XX a. pradžioje Nerijos fortas tapo svarbus lai-vybai. Jau 1670 m. Naronskio-Narūnavičiaus sudary-tame plane šiauriau Kopgalio, ant jūros kranto aukš-čiausios kopos ties Smiltyne, pažymėtas navigacijos ženklas laivams – kartis su apvaliu skydeliu viršūnėje. Būsimo Nerijos forto teritorijoje, ant rytinio kopos šlaito, medinis navigacinis ženklas pažymėtas 1811 m. nubraižytame ir 1834 m. papildytame Klaipėdos uos-to plane.²⁵ 1902 m. ant šiaurinio Nerijos forto pylimo buvo įrengtas vėjo semaforas ir signalinė stotis lai-vams. 1905 m. juo žavėjosi Klaipėdoje apsilankęs Lie-pojos uosto garlaivio „Ledokol-2“ kapitonas. Jis rašė, kad šis semaforas buvo ypač naudingas žvejams bei kabotažiniams laivams. Semaforas rodė meteorologi-

nes sąlygas, banguotumą. Jis buvo gerai matomas. Se-maforo ženklus perskaitydavo Žiemos uoste stovinčių laivų kapitonai. Giedru, skaidriu oru jį pastebėdavo net per 6–7 mylias nuo kranto. Semaforą sudarė stie-bas, ant kurio viena virš kitos buvo pritvirtintos ketu-rios horizontalios judančios signalinės lentelės iš vie-nos ir kitos pusės. Greta stovėję du mažesni stiebai su dideliais skrituliais, padalinti į keturias dalis. Skritulys vaizdavo vėjų rožę. Jo centre pritvirtinta rodyklė rodė vėjo kryptį, o lentelės – vėjo jėgą. Semaforo ženklai buvo matomi iš abiejų pusių. Jo stiebo šiaurinėje pu-sėje pritvirtinta didelė raidė „L“ žymėjo vėjo kryptį ir jėgą link Liepojos. Raide „B“ paženklinta pietinė pusė žymėjo tą patį link Brūsterorto (Sambijos pusiasalis). Apie oro sąlygas semaforo prižiūrėtojas sužinodavo telegrafu iš Liepojos ir Brūsterorto uostų. Atsižvelgda-mas į gautus duomenis, tris kartus per dieną tarnau-tojas reguliuodavo semaforo rodmenis.²⁶ Geresniam ryšiui su miestu palaikyti prieš Pirmąjį pasaulinį karą į fortą iš miesto buvo nutiestas povandeninis telefo-no kabelis. 1934 m. semaforas naudojosi telefono nu-

Nerijos forto kiemas, XX a. pradžios atvirukas. Asmeninis Š. Toliušio rinkinys

²⁴ Baranauskas, M. Kopgalio mokykla. *Tarybinė Klaipėda*, 1980-05-17; Švambrys, H. Kopgalis. *Mokslas ir gyvenimas*, 1979, Nr. 7, p. 18.

²⁵ Elertas, D. *Kopgalis...*, p. 10, 39.

²⁶ LJM. RRAGA. J: 253; Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 91, 287; Kurschat, H. Zwischen Süderspitze und Sandkrug. *Memelland Kalender*. Oldenburg, 1954, S. 34.

meriu 18, o nuo 1938 m. – 3679.²⁷ Ilgą laiką semaforą aptarnavo ponias Leisch. Georgas Grenzas prisimena savo išpūdžius, kai būdamas vaikas svečiavosi pas ją: „Dar nuostabiau būdavo, kai pačiam didelę geležinę rankeną sukant reikėjo pajudinti galingą semaforo ranką, girgždančią ir spaudžiančią, kurios tikrosios paskirties niekada nesužinojau.“ XX a. pradžioje forto semaforas buvo ryškiausias Kopgalio kraštovaizdžio akcentas.²⁸

Po PPK kurį laiką forte gyveno tik semaforo prižiūrėtoja Leisch. Georgas Grenzas prisimena: „Buvo patrauklu ir kartu šurpu būti jos vedamu per tamsius kazematus, kur aplink šmirinėjo žiurkės ir glūdumoje dusliai bei kraupiai skambėjo nepalaujamas lašėjimas.“²⁹ Christa Zschucke mini forte gyvenusius du mokytojus. Tai buvo moteris ir vyras – „numylėtiniai mūsų akyse“. Abu žavėjosi forto teritorijoje augusiomis raktažolėmis.³⁰ Po 1923 m. gyvenimas forte pagyvėjo. Centriniam redute įsikūrė 14–15 šeimų. Jų vyrai dirbo uoste ar jūroje. Čia uosto tarnautojų šeimoje gimusi ponias Rūta Paplauskienė-Pielokaitė prisimena: „Buvo apskritas namas, maždaug kur dabar akvariumas, tik didesnis, ten, kur dabar žuvys plaukioja, buvo akmenimis grįstas kiemas, ant namo stogo žaliavo žolė, tiltelis driekėsi per kanalą. Viename bute gyveno vokiečiai, kurią vadinome „tanteliš“; grįžusių iš miesto ją apstodavo vaikai, o ji kaskart apdalindavo saldainiais. Su vienmete vokiečiai kartu kalbėti pradėjom, jos šeimoje – vokiškai, namie – lietuviškai. Maišėsi kalbos: tarkim, „Wie alt ist dein Kind?“ versdavom: „Kaip senas tavo vaikas?“, o kepeninę dešrą vadindavome „lebervuške“. Augau su J. Baltušio pusbroliu Viktoru <...> jis buvo kalvis.“³¹ Kartu su Rūta forte augo ir jos brolis Voldemaras. Vėliau šeima persikėlė į miestą. Forte bėgo ir pono V. Galkaus vaikystės metai. Jo tėvas

dirbo uoste dailide.³² 1924–1925 m. čia vasaras leido Kauno aukštesniosios technikos mokyklos Laivininkų skyriaus kursantai. Nuo 1924 m. Klaipėdos uosto valdybos pirmininkas L. Stulpinas Kopgalio tvirtovės patalpomis leido naudotis pirmiesiems Klaipėdos jūros skautams. Forte glaudėsi Pasienio policijos IV rajono Smiltynės sargyba. 1938–1939 m. jos postas naudojosi telefono numeriu 3680. 1932–1934 m. Klaipėdos uosto valdybos pastangomis forto kanalas perkasa buvo sujungtas su mariomis. 1935 m. forto griovyje įrengtas uostas policijos laivams ir uosto padargams laikyti. Jame švartuodavosi pasienio policijos laivai: „Partizanas“, „Žaibais“, „Savanoris“, „Lietuvaitė“, „Banga“, „Vėjas“. Sutvarkytame forto kanale veikė kelios valčių nuomos stotys.³³ Forto griovys ir toliau buvo pritaikomas laivybai. Klaipėdos krašto laikraštyje „Lietuvos keleivis“ apie numatomus darbus rašyta: „Toliau galutinai sutvarkyti tvirtovės perkasa Kopgalyje. Galutinai sutvarkinti krantus ir padaryti vartus. Jei būtų statomi vartai – padaryti lieptą – tiltelį perėjimui.“ Darbus numatyta atlikti per penkerius metus. 1936 m. Kopgalio griovio laivų prieplaukoje ir kitur buvo sukalta 103 m ilgio įlaidas su inkarais bei gelžbetoninėmis plytomis. Įrengta 40 m ilgio prieplauka. Griovio įplaukoje pastatyti du apie 12 m ilgio apsauginiai molai bei įrengti vartai. Kopgalio tvirtovės griovyje sukalta 90 m įlaido, 21 kvadratinį metrų šlaito išgrįsta stambiais akmenimis, o 100 m² padengta velėna. Darbininkai išardė seną medinę estakadą. 1937 m. Kopgalio tvirtovės griovyje įkaltos 8 dalbos. Forto grioviui gilinti, prieplaukoms statyti, su mariomis jungiančiai perkasai prižiūrėti, pakrantėms tvarkyti Uosto valdyba išleido: 1936 m. – 44923,17 Lt, 1937 m. – 5043,90 Lt.³⁴

Kariai Nerijos fortą savo žinion vėl perėmė 1939 m. Vokietijai aneksavus Klaipėdos kraštą. Jo ko-

²⁷ Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1934 metais. Kaunas, 1934; Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1938 metais. Kaunas, 1938; Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1939 metais. Kaunas, 1939.

²⁸ Grenz, G. Mein Suderspitze. *M. D.*, 1966, No. 9, S. 104, No. 10, S. 117–118.

²⁹ Ten pat.

³⁰ Zschucke, C. Suderspitze. *M. D.*, 1988, Nr. 8, S. 127.

³¹ Pamenu ilgą Kalėdų stalą. *Vakaryų ekspresas*, 2001-12-15, p. 9.

³² Lietuvos jūrų muziejuje saugomi atsiminimų garso įrašai.

³³ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 166; Elertienė, B. Žvilgsnis į Kopgalio praeitį...; Elertienė, B. Smiltynė. *Tarybinė Klaipėda*, 1978-01-28; Brakas, M. Žiupsnelis prisiminimų apie pirmuosius budžius ir „Budį“. *Klaipėda (Mūsų jūra)*, 1994-04-30, p. 19; Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1938 metais...; Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1939 metais. Kaunas, 1939.

³⁴ Tatoris, J. *Senoji Klaipėda...*, p. 166; Losinskis, J. *Klaipėdos uostas* (mašinraštis), 1949, p. 68; *Klaipėdos uosto direktorijos metinė ataskaita. 1935 metai*. Klaipėda, 1936, p. 1; *Klaipėdos uosto direktorijos metinė ataskaita. 1936 metai*. Klaipėda, 1937, p. 1–3, 5; *Klaipėdos uosto direktorijos metinė ataskaita. 1937 metai*. Klaipėda, 1938, p. 4, 9.

mendantu tapo karo laivo vadas kapitonas von Bredowas.³⁵ Forto patalpos naudotos ginklams, amunicijai sandėliuoti. Atrodo, kad jame veikė priešlėktuvinių karo pajėgų intendantūra. Po karo 7-ajame dešimtmetyje valant užgriuvusias poternas aptiktos įvairių buities daiktų dėžės. Ant šakučių, šaukštų, katiliukų puikavosi priešlėktuvinės gynybos emblema. 8-iose pylimo pabūklų aikštelėse buvo pastatytos zenitinės baterijos. Į pietvakarius nuo forto, jūros pakrantės kopose, buvo įrengti keli betoniniai dzotai. 1944 m. spalį fortas nukentėjo bombarduojant Klaipėdą. 1944 m. spalio 14 d. karo laivo „Lützow“ žurnale buvo įrašyta: Klaipėda dega, o 15.06 nugriaudėjo didžiulis sprogimas nerijoje. Buvo manoma, kad sprogo Nerijos forto amunicija. 16.06 – laivo budėtojas užrašė apie dar vieną sprogimą toje pačioje vietoje.³⁶ 1945 m. lapkritį–gruodį forte galėjo lankytis ne tik priešlėktuvinės gynybos kariai. Tai liudija 7-ajame dešimtmetyje forto kieme rasta SS kario diržo sagtis.³⁷ Žinome, kad ginant Klaipėdą dalyvavo ir nedidelė esesininkų „Žaliosios kaukolės“ formuotė. 1945 m. atsitraukdama vokiečių kariuomenė išsprogdino tvirtovės redutą ir tiltą per griovį. Atliekant šiuos darbus nebuvo apsieita be aukų. Pasakojama, jog vienas sprogimas nugriaudėjo į fortą įėjus raudonarmiečiams. Keliems iš jų tai kainavo gyvybę. Tačiau tai greičiausiai gandai. 6-ajame dešimtmetyje valant užgriuvusią latriną rasti dviejų vokiečių karių skeletai. Kariai buvo pasislėpę latrinose duobėje. Abu turėjo kaučiukinius apsiaustus. Vienas iš jų – karininkas (išliko antpečiai su viena žvaigždute – stačiakampiu), kitas – eilinis. Karininkas turėjo odinę piniginę, pilną įvairių Europos valstybių pinigėlių (graikų, belgų...). Jis buvo apsiginklavęs tik mažu „moterišku“ pistoletu su perlamutru inkrustuota rankena. Ant rankos mūvėjo sidabrinį laikrodį. Užantyje išliko suiręs dokumentas. Jame nurodoma, kad jo savininkas Wilhelmas Kochas iš Berno, g. 1918 m. Kareivis turėjo peiliuką makštyse, dviračio ventili. Jų misiją galima numanyti iš greta gulėjusios sprogimo paleidimo dėžutės. Vokiečiai tikėjosi, kad

pavyks išsprogdinti visą fortą. Sprogimo banga palaidojo karius slėptuvėje.³⁸

1945 01 28 22 val. Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios divizijos papulkininkio V. Lunia vadovaujamas 156-asis šaulių pulkas susitelkė ties Smiltelės žiotimis. 23 val. 1-ojo bataliono kuopa su žvalgiais ir pionieriais persikėlė ledu į neriją. Buvęs 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos artilerijos vado štabo baterijos ryšininkas Alfonsas Petrauskas prisiminė: „Ties ta vieta, kur dabar yra Žvejybos uostas, kartu su pėstininkais kėlėmės ledu į Smiltynę. Žiema buvo labai šalta, tačiau marių vidurys buvo dar neužšalęs. Teko grįžti atgal, susiradom medinių statinių, sumetėm jas į vandenį ir lipdami per jas pasiekėm kitą krantą. Dalis karių pasiliko vietoje, o man su keliais bendražygiais teko pasukti dešinėn ir eiti iki Koppalio. Ten, kur dabar yra Lietuvos jūrų muziejus ir delfinariumas, buvo įkurtas vokiečių bunkeris. Lauke degė anglių briketai, tačiau nė vieno hitlerininko ten jau neberadom. Įėjus vidun, radistas įjungė radiją ir ten laukėm tolesnių įsakymų. Tačiau nurodymų daugiau nebebuvo – tuo mūsų misija baigėsi ir ledu teko persikelti atgal į miestą. Grįžtant dar matėm kabelį, kuriuo vokiečiai buvo pasiruošę išsprogdinti bunkerius.“³⁹ 1945 01 30 9 val. ryte Koppalyje šeimininkavę Raudonosios armijos kariai pietinio molo švyturyje iškelė raudoną vėliavą.⁴⁰

Po APK Nerijos fortą savo žinion perėmė sovietų pasieniečiai. Iki 1975 m. jis liko uždaroje „pasienio zonoje“. 1947–1949 m. Klaipėdos toponuotraukoje fortas pažymėtas su tiltu, tačiau be reduto. Jį juosiantis griovys ir įplauka į marias buvo parodyta neužslinkusi.⁴¹ Nuo 6-ojo dešimtmečio šiaurės rytų poterna sandėliavimui naudojosi Elektrinės žūklės laboratorija. Perėjimas per tiltą jau buvo užgriuvęs, taigi vaikščiota pro pietvakarių kaponierių. Forto griovys užgriuvo tik iš dalies. Jame savo katerius laikė Elektrinės žūklės laboratorija. Kateriai išplaukdavo pro dabar užpiltą forto kanalo sujungimą su mariomis. Jų įgulą budriai sekė sovietų pasieniečiai. Kiekvienas darbuotojas privalėjo turėti tiek pasą, tiek leidimą išplaukti į jūrą. Čia

³⁵ Vareikis, V. *Klaipėda XX amžiuje*. Klaipėda, 1993, p. 51.

³⁶ Jennet, R. Die Kriegsmarine im Einsatz vor Memel. *M. D.*, 1968, No. 22, S. 299–302.

³⁷ Šiuo metu saugoma Lietuvos jūrų muziejaus fonduose.

³⁸ Aut. gauta informacija iš valymo darbams vadovavusio sandėlininko bei architekto V. Šliogerio.

³⁹ <http://www.vakaru-ekspresas.lt/?rub=1065924810&data=2003-08-21&id=1061393890> [informacija gauta 2003-08-21].

⁴⁰ Švambrys, H. Koppalis..., p. 18.

⁴¹ *Топографическая карта г. Клайпеды*. 1947–1949 г.

būta ir tragedijų. 1973 ar 1974 m. pietvakariniame kaponieriuje maniakas pasmaugė jauną merginą.⁴² 1975–1979 m. fortas vėl atgijo. Vyko jo restauravimo ir pritaikymo kitoms reikmėms darbas. Forte aptikta nemažai artilerijos sviedinių ir kitų sprogmenų. Daug jų rasta valant forto griovius. Pasak liudininkų, aptikta ir sviedinių pakrautos nuskendusios baržos liekanų. Išminuotojai išvežė du sunkvežimius su mirtinu kroviniu.⁴³ 1979 m. Nerijos forte įsikūrė Jūrų muziejus, o reduto vietoje išaugo cilindro formos akvariumo pastatas.⁴⁴

Nors Nerijos fortas nėra labai senas, jis apipintas neįtikėtinais pasakojimais. Dar ir šiandien yra žmonių, kuriems „teko“ lankytis požeminiame tunelyje, vedančiame iš forto į miestą po mariomis. Jis esą jungia tvirtovę su pilimi – citadele ar kalėjimu – teismu. Nerijos fortą ir požemį įsirengę švedai, todėl Nerijos fortas neretai vadinamas ir švedų tvirtove. Kaip atsirado šie pasakojimai?

Idėja sieti požeminį perėjimą su pilimi nėra nauja. 1726 m. G. Reimeris minėjo požemį, iš pilies vedusį po Dangės upe iki Vitės priemiesčio.⁴⁵ Panašūs pasakojimai galėjo tapti padavimo apie požemį po mariomis užuomazga. Jie išplito XIX a. pab. – XX a. A. Tautavičius rašė: „Kadangi tuo metu statybos vyko ir pilies teritorijoje – fortuose ir nerijoje – tai iš to laiko išliko pasakojimas, kad iš pilies eina urvas po mariomis iki nerijoje esančio forto. Laikui bėgant pasakojimai kito. Pamažu plito aiškinimas, kad tokį pilį ir neriją jungiantį urvą išmūrijo švedai, tik jie paslėpę įėjimą požemyje.“⁴⁶ A. Každailis su V. Šliogeriu patikslino: „Tarp tvirtovės ir miesto citadelės marių dugnu buvo

nutiestas telegrafo kabelis, kuris laikui bėgant žmonių vaizduotėje virto tuneliu.“⁴⁷ Padavimo pradžia sietina su 1870–1874 m. kabelio klojimo darbais.⁴⁸ Darbininkai, dirbę daugeliu pertvarų padalytose fortų, citadelės poternose, galėjo susidaryti ilgai besidriekiančių tunelių įspūdį. Jį stiprino silpnas apšvietimas, ribotas patekimas į pilies-citadelės ir fortų teritorijas, nuolat užrakintos kai kurios patalpos. Po APK laivų statybos įmonės izoliacija beveik ištrynė piliavietę iš naujųjų Klaipėdos gyventojų sąmonės. Raudoni Nerijos forto mūrai asocijavosi su raudonais jo bendraamžiais kalėjimo-teismo rūmais Malkų-Uosto gatvėje. Jie pastatyti 1857–1862 m., o 1898 m. praplėtė. Naujose padavimo versijose kalėjimo-teismo rūmai pakeitė pilį-citadelę.

Dabar turbūt neįmanoma nustatyti, kas pirmasis Nerijos fortą susiejo su švedais. Lietuvių tautosakoje švedams dažnai priskiriamas piliakalnių, pylimų, pilkapių supylimas, požemių kasimas ir pan. Gali būti, kad tokią Nerijos forto kilmės versiją „įteisino“ A. B. Klaipėdiškio vadovėlis. Jame rašoma: „patartina Kopagalijoje esamą senų laikų bastioną pažiūrėti, kuris buvo pastatytas XVII šimtmeityje Klaipėdai nuo jūrų ginti“⁴⁹. Jam antrino J. Pronskus: „Kitapus Kopgalio, miškelyje, yra sena sena, 18 amžiuje statyta, bet nuo 1897 m. apleista tvirtovė, apsupta giliu kanalu <...>“⁵⁰. Vėliau šie teiginiai paplito ir buvo susieti su švedais.

Forte įsikūręs Lietuvos jūrų muziejus prikėlė Nerijos fortą naujam gyvenimui. Galime pasidžiaugti, kad karinio ir jūrinio paveldo objektas jau 25 metus tarnauja kultūrai. Muziejaus lankytojai, apžiūrinėdami ekspoziciją, susipažįsta ir su šiuo unikaliu istoriniu architektūros paminklu. ■

⁴² Aut. gauta informacija iš buvusių Elektrinės žūklės laboratorijos darbuotojų.

⁴³ Elertas, D. *Kopgalis...*, p. 44.

⁴⁴ Plačiau apie muziejaus įsikūrimą žr. Mačiulaitienė, I. *Klaipėdos jūrų muziejus ir akvariumas Kopgalio tvirtovėje*. (VVU Istorijos fakulteto, istorijos spec. studentės diplominio darbo mašinraštis). Klaipėda, 1985.

⁴⁵ Reimer, G. Merckwürdigkeit der Stadt und Festung Memel. *Erleutertes Preussen*. Königsberg, 1726, Bd 4, S. 235–269.

⁴⁶ Tautavičius, A. Klaipėdos pilis. *Lietuvos pilys*. Vilnius, 1971, p. 298–299.

⁴⁷ Každailis, A., Šliogeris, V. Kopgalio tvirtovė. *Mokslas ir gyvenimas*, 1973, Nr. 8, p. 50–51.

⁴⁸ LJM. p. m. 537.

⁴⁹ Klaipėdiškis, A. B. *Vadovėlis po Klaipėdos kraštą ir žemaičių bei prūsų paribius*. Klaipėda, 1924, p. 39.

⁵⁰ Pronskus, J. *Lietuvos Sachara*. Klaipėda, 1937, p. 65.

LITERATŪRA

- Baranauskas, M. Buvęs Kopgalio kaimas. *Lietuvos žvejys*, 1980, Nr. 17.
- Baranauskas, M. Kopgalio mokykla. *Tarybinė Klaipėda*, 1980-05-17.
- Baranauskas, M. Nuo tvirtovės iki Jūrų muziejaus-akvariumo. *Lietuvos žvejys*, 1980-01-19.
- Beliebte Garnisonsstadt. *Memeler Dampfboot*, 1987, No. 5.
- Das Plantage und das Nehrungsfort. *Memeler Dampfboot*, 1986, No. 10.
- Die Alten Forts. *Memeler Dampfboot*, 1985, No. 11.
- Elertas, D. *Kopgalis*. Klaipėda, 2002.
- Elertienė, B. Žvilgsnis į Kopgalio praeitį. *Tarybinė Klaipėda*, 1978-02-04.
- Grenz, G. Mein Suderspitze. *Memeler Dampfboot*, 1966, No. 9, No. 10.
- Každailis, A., Šliogeris, V. Kopgalio tvirtovė. *Mokslas ir gyvenimas*, 1973, Nr. 8.
- Klaipėdiškis, A. B. *Vadovėlis po Klaipėdos kraštą ir žemaičių bei prūsų paribius*. Klaipėda, 1924.
- Kurschat, H. *Das Buch vom Memeland*. Oldenburg, 1990.
- Kurschat, H. Zwischen Süderspitze und Sandkrug. *Memelland Kalender*. Oldenburg, 1954.
- Lietuvos jūrų muziejaus mokslinis archyvas (LJM MA). J-4, J-5, J-7.
- LJM. p. m. 537, 546, 570, 571, 572, 573.
- LJM. RRAGA. J-253.
- Mačiulaitienė, I. *Klaipėdos jūrų muziejus ir akvariumas Kopgalio tvirtovėje*. VVU Istorijos fakulteto, istorijos spec. studentės diplominio darbo mašinraštis. Klaipėda, 1985.
- Pamenu ilgą Kalėdų stalą. *Vakarų ekspresas*, 2001-12-15, p. 9.
- Pronskus, J. *Lietuvos Sachara*. Klaipėda, 1937.
- Reimer, G. Merckwürdigkeit der Stadt und Festung Memel. *Erleutertes Preussen*. Königsberg, 1726, Bd 4.
- Šliogeris, A., Šliogerienė, L. *Kultūros vertybės*, (Nerijos, vad. Kopgalio, fortas) pagrindinis dosjė. Vilnius, 1996.
- Švambrys, H. Kopgalis. *Mokslas ir gyvenimas*, 1979, Nr. 7.
- Tatoris, J. *Senoji Klaipėda. Urbanistinė raida ir architektūra iki 1939 metų*. Vilnius, 1994.
- Tautavičius, A. Klaipėdos pilis. *Lietuvos pilys*. Vilnius, 1971.
- Veit, H. K. Beschreibung des Memelschen Hafens und der daselbst angelegten Werke, nebst einem Situations Plane. Vom Herrn Hafenbau-Inspektor Veit in Memel. *Betrage zur Kunde Preussens*. Königsberg, 1821, Bd 11.
- Wutzke, J. E. Bemerkungen über die Entstehung und den gegenwärtigen Zustand der Kurischen Haffs und der Nehrung und über den Hafen bis Memel. *Preussische Provinzial Blater*. Königsberg, 1831, Bd 5.
- Zembrickis, J. *Klaipėdos karališkojo Prūsijos jūrų ir prekybos miesto istorija*. Klaipėda, 2002, t. 1.
- Zschucke, C. *Suderspitze. Memeler Dampfboot*, 1988, Nr. 8.
- Топографическая карта г. Клайпеды. 1947–1949 г.*